

Türk Modern Ortadoğu Tarihçiliğinin Gelişim Seyri Üzerine Bazı Genel Değerlendirmeler*

Selim TEZCAN¹

orcid/0000-0002-6242-7232

Öz: Türk tarihçilerinin Cumhuriyet döneminin başlarından itibaren modern Ortadoğu üzerine verdikleri eserlerin etraflı bir genel değerlendirmesi henüz yapılmıştır. Oysa Türk tarihçiliğinin bu alandaki gelişimi ve özelliklerinin incelenmesi, genel gelişim çizgisi ve niteliklerinin de daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda mevcut çalışma, Cumhuriyet döneminde Türk modern Ortadoğu tarihçiliğinin izlediği seyir hakkında bazı genel değerlendirmeler sunma amacındadır. Konu hakkında ilk eserlerin verildiği 1930'lardan itibaren özellikle Osmanlı arşiv belgeleri ile diğer birincil kaynaklara dayanarak kaleme alınan ve Ortadoğu ile Kuzey Afrika'nın 19. ve 20. yüzyıllardaki siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel tarihini ele alan monografilere odaklanılmaktadır. Değerlendirme çerçevesinde hem yayınlanan monografilerin zaman ve diğer değişkenlere göre sayısal dağılımları üzerinde durulmakta, hem de içerik analizleri yapılmaktadır. İncelemenin gösterdiği üzere, Türk modern Ortadoğu tarihçiliği bir kısım Ortadoğu ülkesinin Sovyet Bloğuna daha yakın durduğu Soğuk Savaş'ın sona ermesi, bölge ülkeleriyle aradaki psikolojik ve ideolojik mesafenin aşılmasıyla yakın ilişkiler kurulması, Osmanlı arşivlerinin büyük bölümünün tasniflenerek sayısal ortamdaki erişilebilir hale gelmesi ve üniversite ve araştırmacı sayısında büyük artış gerçekleşmesi gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle 2000'li yıllardan itibaren büyük bir atılım göstermiştir. Bölgenin modern tarihini çalışan Türk tarihçileri, Osmanlı arşivlerine dayanarak İmparatorluğun Arap nüfus çoğunluklu vilayetlerinin tarihinin çeşitli yönleriyle aydınlatılmasına katkıda bulunmuş, Osmanlı merkezleşme-modernleşme politikalarının sonuçlarına ve yerel nüfus ile Osmanlı idaresi arasındaki etkileşimlere ışık tutmuşlardır. Ortadoğu'da günümüzde yaşanan sorunların tarihsel kökenlerini araştırmış, bölgenin bugününü daha iyi anlamamızı sağlayacak bilgileri ortaya koymuşlardır. Osmanlı idaresinin ve bölge halklarının Batı etkisine maruz edilgen özneler görünümünden sıyrılması ve bölgenin bugünkü halinin şekillenmesinde oynadıkları etkin rolün belirginleşmesi yönünde de çaba göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Tarihyazımı, Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihçiliği, Türk Ortadoğu Tarihçiliği, Modern Ortadoğu Tarihçiliği, Osmanlı Ortadoğusu Tarihçiliği

* Bu makale, 6-7 Aralık 2021'de Ankara merkezli gerçekleştirilmiş olan çevrimiçi "Türkiye'de Tarih Araştırmaları ve Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Sempozyumu"nda, "Türkiye'de Modern Ortadoğu Tarihçiliği" başlığıyla sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

¹ Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, selim.tezcan@asbu.edu.tr.

Some General Considerations on the Development of Turkish Historiography of the Modern Middle East

Abstract: As yet there is no overall assessment of the works of Turkish historiography of the modern Middle East published since the beginning of the republican era. This seems to be an important gap, as an examination of the development and characteristics of Turkish historiography in the field could contribute to a better understanding of its general line of development and main features as well. The present study, as a preliminary step, aims to offer some general considerations on the development of Turkish historiography of the modern Middle East during the republican period. It focuses on the historical monographs on the Middle East — especially those based on Ottoman archival documents as well as on other primary sources— which have been published since the 1930s, when the first such works appeared, and which deal with the political, social, economic and cultural history of the Middle East and North Africa during the 19th and 20th centuries. The assessment includes an investigation of the numerical distribution of the monographs according to time as well as other variables, and also involves an analysis of their contents. The results of the examination indicate that Turkish historical scholarship on the Modern Middle East has experienced a major breakthrough since the 2000s as the consequence of a combination of several different factors. Among these are the end of the Cold War, during which some Middle Eastern countries had stood closer to the Soviet Bloc, the removal of the psychological and ideological gap between Turkey and the countries in the region and the consequent establishment of close relations with these countries, the classification of a major part of the Ottoman archives as well as the provision of online access to them, and last but not least, a great leap in the overall number of Turkish universities and researchers. Consequently, Turkish historians of the modern Middle East have been able to make important contributions to the historiography of the Arab-populated provinces of the Empire by drawing extensively on the Ottoman archives. This has enabled them to shed light on the consequences of the Ottoman policies of centralization and modernization as well as on the interactions between the central administration and the local population. They have investigated the historical roots of the current problems in the Middle East, and unearthed new evidence that should make possible a better grasp of the present state of the region. They have also challenged the image of passive subjects, exposed to Western influence, that has been projected so long on the Ottoman administration and the inhabitants of the region, and instead sought to reveal the active role that both in fact played in the making of the present-day Middle East.

Keywords: Historiography, Republican-Era Turkish Historiography, Turkish Historiography of the Middle East, Historiography of the Modern Middle East, Historiography of the Ottoman Middle East

Extended Summary

Purpose

As yet there is no overall assessment of the works of Turkish historiography on the modern Middle East published since the beginning of the republican era. This seems to be an important gap, as an examination of the development and characteristics of Turkish historiography in the field could contribute to a better understanding of its general line of development and features as well. The present study, as a preliminary step, aims to offer some general considerations on the development of Turkish historiography on the modern Middle East during the republican period.

Method

The study focuses on the historical monographs on the Middle East — especially those based on Ottoman archival documents as well as on other primary sources— which have been published since the 1930s, when the first such works appeared, and which deal with the political, social, economic and cultural history of the Middle East and North Africa during the 19th and 20th centuries. The assessment includes an investigation of the numerical distribution of the monographs according to time as well as other variables, and also involves an analysis of their contents.

Results and Discussion

The results of the examination indicate that Turkish historical scholarship on the Modern Middle East has experienced a major breakthrough since the 2000s as the consequence of a combination of several different factors. Among these are the end of the Cold War, during which some Middle Eastern countries had stood closer to the Soviet Bloc, the removal of the psychological and ideological gap between Turkey and the countries in the region and the consequent establishment of close relations with these countries, the classification of a major part of the Ottoman archives as well as the provision of online access to them, and last but not least, a great leap in the overall number of Turkish universities and researchers.

Consequently, Turkish historians of the modern Middle East have been able to make important contributions to the scholarship of the history of the Arab-populated regions of the Empire by drawing extensively on the Ottoman archives. This has enabled them to shed light on the consequences of the Ottoman policies

of centralization and modernization as well as on the interactions between the central administration and the local population. They have investigated the historical roots of the current problems in the Middle East, and unearthed new evidence that should make possible a better grasp of the present state of the region. They have also challenged the image of passive subjects, exposed to Western influence, that has been projected so long on the Ottoman administration and the inhabitants of the region, and instead sought to reveal the active role that both in fact played in the making of the present-day Middle East.

Among the main difficulties and limitations faced by Turkish researchers of the history of the modern Middle East, one may point to the fact that the Ottoman archives were in the process of classification for a long time, certain subjects related to the modern Middle East were considered risky, and access was denied to documents from the period after 1914. These difficulties only began to abate in the 2000s. Another difficulty the researchers in question have been facing to this day is that the local archives in the Arab-populated regions of the Ottoman Empire are still not properly classified and made available to researchers, and access to them may be subject to various official restrictions. Partly for such reasons, it is observed that some works on the modern Middle East fail to draw on local sources and archives. Yet another limitation is the occasional absence of an analytical approach directed at formulating and solving problems, insofar as some works seem to content themselves with categorizing and reporting the findings extracted from archival documents. It should be pointed out however that such examples are encountered increasingly less frequently in the recent years.

Conclusion

This study, based on monographs, offers a general overview of the subject, underlining the important contributions made by Turkish historians to the study of the modern history of the Middle East despite the various difficulties and limitations they have faced in the process of research. In order to elucidate the development of Turkish historiography on the modern Middle East in greater detail, and to place it in the context of the political, social and cultural developments of the republican era, further research should be undertaken to draw into consideration other types of works produced on the modern Middle East by Turkish historians, including dissertations, articles and edited books, and attention should also be given to Turkish academic journals and institutions focusing on the region.

Giriş

Türk tarihçilerinin Cumhuriyet döneminin başlarından itibaren modern Ortadoğu üzerine verdikleri eserlerin etraflı bir genel değerlendirmesi henüz yapılmamıştır. Oysa Türk tarihçiliğinin bu alandaki gelişimi ve özelliklerinin incelenmesi, genel gelişim çizgisi ve niteliklerinin de daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda mevcut çalışma, Cumhuriyet döneminde Türk modern Ortadoğu tarihçiliğinin izlediği seyir hakkında bazı genel değerlendirmeler sunma amacındadır. Konu hakkında ilk eserlerin verildiği 1930'lardan itibaren özellikle Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer birincil kaynaklara dayanarak kaleme alınan ve Ortadoğu ile Kuzey Afrika'nın 19. ve 20. yüzyıllardaki siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel tarihini ele alan monografilere odaklanılmaktadır. Değerlendirme çerçevesinde hem yayınlanan monografilerin zaman ve diğer değişkenlere göre sayısal dağılımları üzerinde durulmakta, hem de içerik analizleri yapılmaktadır.

Çalışma kapsamında ilk olarak, modern Ortadoğu tarihçiliğinin ele alınan dönem boyunca Türkiye'de takip ettiği gelişim çizgisi sayısal veriler tabanında ele alınacak ve gözlemlenen değişimlerin sebepleri irdelenecektir. Ardından modern Ortadoğu tarihiyle meşgul olan Türk tarihçilerinin geçmişten günümüze hangi konular, bölgeler ve çalışma sahalarına odaklandıkları, araştırmalarında ne tür kaynak ve yöntemler kullandıkları ve ne gibi hedeflere yöneldikleri değerlendirilecektir. Türkiye'de modern Ortadoğu tarihi üzerine verilen eserlerin dünyada bu alanda yürütülen araştırmalara katkıları üzerinde durulacaktır. Son olarak da modern Ortadoğu tarihçiliğinin ülkemizde karşılaştığı zorluk ve sınırlılıklar irdelenecektir.

Gelişim Çizgisi

Konuya giriş olarak ilkin monografi sayılarındaki kronolojik gelişmeler değerlendirildiğinde, bazı hususlar dikkat çekmektedir: Modern Ortadoğu tarihi hakkında tespit edilebildiği kadarıyla Türk araştırmacılar tarafından 1931-60 arasında 7, 1961-90 arasında 9, 1991-2000 arasında 8, 2001-2010 arasında 20, 2011'den 2021'e kadar da 44 monografi yayınlanmıştır. 1991-2000 arasında önceki 30 yılda çıkan toplam monografi sayısına yakın eser yayınlanmış olsa da bu sayının yine de 10'un altında kaldığı görülmektedir. Bu durumun izaha muhtaç olduğu açıktır ve birkaç sebep ileri sürülebilir. Birincisi, Osmanlı arşivlerinin uzun bir süre boyunca tasnifleniyor olmasıdır. 1960'lardan 1990'lara dek kaleme alınan Ortadoğu konulu eserlerin birçoğunun önsözünde, araştırmacıların Osmanlı arşivleri hâlâ tasnifte oldukları için ilgili belge koleksiyonlarının tümünü inceleyemediklerinden şikâyet ettiğini görüyoruz. Ancak arşivlerin tasnif ve

kataloglanmasının 2000'lerde hatırı sayılır bir orana erişmesiyle ve belgelerin de sayısal ortamda araştırmacılara açılmasıyla birlikte bu durum büyük bir engel olmaktan çıkmıştır. Keza 1914 sonrası döneme ait devlet arşivindeki belgeler gibi bazı belge koleksiyonları da 1990'lara kadar kapalı tutulmuş, ancak sonrasında araştırmacılara açılmaya başlanmıştır (Çaycı, 1992, ss. xiii-xiv; Çaycı, 1970, ss. 1-2, 5; Kurşun, 1992, s. 10; Gülsoy, 1994, ss. 11-12; Kayalı, 2018, ss. xvii, 2).

2000'lere kadar Ortadoğu tarihi üzerine yayınlanan monografilerin çok az olmasında, kısıtlı üniversite ve akademisyen sayılarının da rol oynamış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. 1960-1990 arasında Tarih veya Uluslararası İlişkiler bölümlerine sahip üniversite ve fakültelerin, dolayısıyla da Anadolu tarihinden farklı konulara yönelebilecek araştırmacıların sonraki dönemlere oranla çok daha az olduğu bir gerçektir. Ancak yine de Kurşun'un belirttiği üzere, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını takiben kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan tüm bölgelerin bu yıllarda araştırmacıların ihmaline uğramış olması (Kurşun, 1998, s. ix), Anadolu dışındaki eski Osmanlı coğrafyasına odaklanmanın önünde akademisyen sayısının kısıtlılığı ötesinde, bir takım zihni bariyerlerin de varlığına işaret etmektedir. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasındaki Şerif Hüseyin isyanının tüm Araplara teşmil edilerek kolektif ve resmi benlikte olumsuz bir iz bıraktığı göz önünde tutulursa, bu nedenle hâsıl olan psikolojik uzaklığın bölgeyi araştırmaya yönelik bir tereddüt de doğurmuş olduğu ileri sürülebilir. Milliyetçi tarihyazımı gelenekleri de gerek Türk gerek Arap tarafında bu psikolojik uzaklığı pekiştirmiştir (Kurşun, 1992, s. 10; Özkoç, 2015, s. 202). Nitekim modern Arap tarihyazımında ve tarih ders kitaplarında da Batı sömürgeciliğinden mülhem bir şekilde Osmanlıların da "işgalci" ve "sömürgeci" olduğuna, Arapları ilerlemekten alıkoyduklarına dair iddialar gündeme getirilmiştir (Çiçek, 2012a, ss. 104-108; Göksun, 2018, ss. 496-501).

Söz konusu tereddüdün bir başka nedeni de akademisyenlerin 2000'lere kadar "hassas" görülen kimi konulardan uzak durma eğilimi olmuştur. Kılınçkaya'nın Türk-Arap ilişkileri bağlamında işaret ettiği gibi, modern Ortadoğu tarihini çalışırken değinilmesi kaçınılmaz olan "İslam," "milliyetçilik" ve "laiklik" gibi birtakım mevzulara girmek riskli görülmüştür. Bu konularda bilimsel ölçütlere uygun bir şekilde araştırma yürüterek varılacak sonuçların, ideolojik temelli şahsi kanaatlerle çatışması durumunda ikisi arasında bir tercihte bulunmak zorunda kalınacağı kaygısı, bu alandaki araştırmaların önünde bir engel teşkil etmiştir (Kılınçkaya, 2004, ss. xiii-xiv).

Bu durum, aşağıda yıllara göre konu dağılımlarını incelerken göreceğimiz gibi 1980'lere dek Mağrip ve Mısır dışında Arap nüfusun yaşadığı bölgeler hakkında (Filistin müstesna olmak üzere) monografi yayınlanmamasını da açıklayabilir. Bu bölgeler hakkında 1980'ler ve 90'larda yayınlanan eserlerde dahi birtakım çekincelerin varlığını sürdürdüğü gözlemlenebilmektedir. Nitekim Öke, *Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926* adlı kitabının önsözünde şu ifadelerle yer vermektedir:

Okuyucu, bu kitapta yazarının titizlikle yorumdan kaçındığını hemen fark edecektir. Bu yöntemin seçimi, tabii ki, sebepsiz değildir. İlkin, ülkemizde

araştırmacıları konularıyla özdeşleştiren ve böylece “etiketlemeyi” itikat edinin, birtakım senaryolar oluşturan zihniyetler hâkim olduğu sürece ilmin tarafsızlığı, hatta özerkliğini meydana çıkaracak bir can simidi olarak görülmelidir, bu tavrımız (Öke, 1992, s. iv).

Modern Ortadoğu tarihiyle ilgili konuları araştırmaların “etiketlenmeye” yol açacağı yolunda bu tür hassasiyet ve çekincelerin hüküm sürdüğü, araştırmacıların kendilerini yorumdan sakınmak zorunda hissettiği dönemlerde, bu konuların fazla çalışılmaması belki de şaşırtıcı değildir.

Söz konusu hassasiyet ve çekincelerin, bu yıllarda zaten tasnifi süren arşivlerin kullanım olanaklarını daha da kısıtladığı anlaşılmaktadır. Yine mezkûr eserde Öke, çok sayıda İngiliz arşiv belgesini gözden geçirmiş olmasına rağmen aynı döneme ilişkin Türk arşiv belgelerini incelemek için başvurduğunda ret cevabı aldığını belirtir. Daha önce yayınladığı *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu* adlı kitabının arşiv araştırması için gerekli izni de güçlükle koparabilmiştir. Böyle bir konu için Osmanlı Arşivlerinden de yararlanmanın şart olduğu inancıyla izin başvurusunda bulunduğunda nasıl şüpheli bir tavırla karşılaştığını anlatmaktadır:

O günlerde, arşivlerimizden istifade edilmesine Ankara’daki yetkililer pek sıcak bakmıyorlardı. Sanki devlet mahremiyetinin ifşası gibi düşünülüyordu! Birinci amaç, bu belgeleri “saklamaktı”... Kaldı ki hem Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde hem de Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Dairesi’nde “Nereden buldun, böyle muhataralı (çetrefil) bir konuyu!” diye serzenişlerle karşılaşmıştım. Dahası, o günlerin kuşkucu ortamında benden, gerçek niyetimden bile şüphelenmişlerdi.

Sonunda ancak kendisi yerli arşivlerde bu konuyu araştırmaya dahi yabancıların her halükârda yurtdışındaki arşiv kaynaklarından yararlanarak kendi tezlerini yaygınlaştıracakları argümanıya, diplomatik müzakere çetinliğinde geçen bir ikna süreciyle izni koparabilmiştir (Öke, 2018, ss. 13-14).

Türkiye’de Ortadoğu tarihçiliğinin Soğuk Savaş yıllarında fazla gelişmemesinin bir başka sebebi de ülkenin bu dönemde Batı bloğunda yer almasında, buna karşılık Arap beldelerinde kurulan devletlerin büyük kısmının bağlantısız ve fiilen daha ziyade Sovyet bloğuna yakın olmasında aranabilir. 1970’lerde baş gösteren Petrol Krizi esnasında petrol üreticisi kimi ülkelerle Türkiye arasında belli bir yakınlaşma gerçekleşmiş olsa dahi, Bağdat Paketi’nin son bulmasının ardından Türkiye Ortadoğu’ya karşı genellikle oldukça mesafeliydi. Nitekim 1990’larda Ortadoğu tarihçiliği alanında hemen hemen önceki 30 yılın toplamı kadar eser verilmesi de kısmen Soğuk Savaş’ın sona ermesine bağlanabilir.

1990’larda görülen bu atılımın arkasındaki bir başka neden de bu yıllardan itibaren devletin kurucu ideolojisinin ve söz konusu ideolojiyi meşrulaştırmaya yönelik resmi tarih perspektifinin ciddi bir şekilde sorgulanmaya başlanmasıdır. Çiçek’in işaret ettiği gibi, seküler bir Türk ulus-devleti tesis etme ve bu devleti Batı uygarlığının bir parçası olarak konumlandırma çabasındaki Cumhuriyet elitleri için Arapların Osmanlı’ya ihanet etmiş olduğu savı, her ne kadar doğru olmasa da söz konusu dönüşüm için meşruiyet sağlayan bir “ulus-kurucu mit” işlevi

görmekteydi. Bu savın uzun süren egemenliği bölge tarihine dair araştırmalar yürütülmesinin önünde engel teşkil etmiş, Kürkçüoğlu'nunki gibi yazılan az sayıdaki eser üzerinde de tesir bırakmıştır (Kürkçüoğlu, 1982). Ancak 1990'lardan itibaren Kemalist tarihyazımının yansıttığı toptancı ve olumsuz Arap imgesine yönelik eleştirel bir yaklaşımın gelişmesiyle ve 2000'lerden itibaren de II. Meşrutiyet dönemine tanıklık etmiş Arap elit ve entelektüellerinin Osmanlı idaresine dair muhtelif bakış açılarını öğrenme imkânını veren *Arap Gözüyle Osmanlı* gibi hatırat ve günlük serilerinin yayınlanmasıyla birlikte bu engel eski önemini yitirmeye başlamıştır (Çiçek, 2012a, ss. 100-104; Çiçek, 2012b, ss. 169-188; Çiçek, 2020b, ss. 605-611).

Nitekim 2001-2010 yılları arasında Ortadoğu konulu monografiler ciddi bir artış göstermiş, bu on yılda önceki on yılın iki katı kadar monografi yayınlanmıştır. Söz konusu artışın bir sebebi yukarıda işaret edilen Arap aleyhtarı ideolojik kabullerin aşılması ise diğer bir sebebi de Orta Asya'da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerine yönelik "Türk Dünyası açılımının" da sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin yüzünü Ortadoğu'ya dönerek bölge ülkeleriyle sıcak ilişkiler geliştirmesi olmuştur. Keza 1990'lardan itibaren kurulan yeni üniversitelerden eskisine göre çok daha fazla öğrenci ve akademisyen de yetişmeye başlamış, araştırmacılar Ortadoğu'ya karşı esen yeni olumlu havayı da arkalarına alarak modern Ortadoğu tarihine dair çalışmalara yönelmişlerdir. Elbette arşivlerin tasnifinin bu yıllarda hatırı sayılır bir oranda tamamlanarak sayısallaştırılması ve erişimi kolay bir şekilde araştırmacıların kullanımına açılması da bir diğer önemli faktör olmuştur.

Ancak bu son gelişmenin etkileri kendini asıl izleyen on yılda göstermiş, 2011 ile 2021 arasında önceki on yılın da iki katından fazla modern Ortadoğu konulu monografi yayınlanmıştır. Bu "patlama"nın boyutunu daha iyi kavrayabilmek için sadece 2020'de, tek bir yılda 1991-2000 arasındaki kadar eserin basıldığını belirtmek yeterlidir. Artık erişim ve kullanımı eskisine göre son derece kolaylaşan arşivlerden çok yoğun bir şekilde faydalanılmaya başlanmış, yeni üniversiteler açılmaya devam etmiş ve önceki on yılda Ortadoğu konularında yetişmiş olan akademisyenler de kendi öğrencilerini yetiştirmişlerdir. "Ortadoğu bataklığı" tabirinde de görülen önyargıların azalmasına ve Türkiye'nin Ortadoğu'da gittikçe daha etkin bir profil çizmesine koşut olarak akademide de bölgeye gösterilen ilgi ve hakkında yapılan çalışmalar artmış, bu çalışmalar devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşlarından destek bulmuştur.

Konular

Günümüze yaklaşırken monografilerin sayısında yaşanan bu hızlı artışa paralel olarak işlenen konuların kapsamında da giderek artan bir genişleme meydana gelmiştir. 1931 ile 1960 arasında, Afganistan ve Filistin üzerine bir iki münferit çalışma dışında (Açıkalın, 1934; Karasapan, 1942) hep Mısır ve Mağrip ülkelerinin siyasi tarihini konu alan eserler yayınlanmıştır (İlter, 1936-37; Karal,

1938; Altundağ, 1945; Kuran, 1957; Karasapan, 1960). 1960'tan 1980'e kadar da aynı eğilim, Kürkçüoğlu'nun Türkiye'nin Ortadoğu'daki Arap ülkelerine karşı izlediği politikaları konu alan eseri hariç (Kürkçüoğlu, 1972) değişmemiştir (Çaycı, 1963; Çaycı, 1970). Ancak 1980'lerde yine Kürkçüoğlu'nun Arapçı hareket hakkındaki incelemesi (Kürkçüoğlu, 1982), Öke'nin Filistin ve Musul sorunları üzerine yayınladığı eserler (Öke, 1982; Öke, 1987), Armaoğlu'nun Filistin meselesine ilişkin kitabı (Armaoğlu, 1989), Saray'ın Afganistan tarihi incelemesi (Saray, 1987) ve Özyüksel'in Bağdat Demiryolu hakkındaki eseriyle (Özyüksel, 1988) konular çeşitlenmeye başlamıştır. Demiryolları üzerine yapılan çalışmalar 1990'larda Hicaz Demiryolu konulu araştırmalarla devam etmiş (Gülsoy, 2000), ancak asıl önemlisi Arap nüfusun çoğunlukta olduğu muhtelif Osmanlı vilayetlerinin modern dönem tarihi (Akarlı, 1993), Arap milliyetçiliği (Kayalı, 1997) ve Türk-Arap ilişkileri (Kurşun, 1992) üzerine eserler kaleme alınmıştır. Çalışılan bölgelere İran da dâhil olmuş, Saray 18. yüzyıldan itibaren Türk-İran ilişkilerinin seyrini incelemiştir (Saray, 1999).

2001-2010 arasında eser sayısı bakımından ilk büyük atılım yaşanırken de konu çeşitliliğinde benzer bir artış meydana gelmiştir. Öncelikle, Arap nüfusun yaşadığı bölgelere ilişkin çalışmalarda çoğalma dikkat çekmektedir. Suriye (Umar, 2004; Özkoç, 2008), Irak ve Basra Körfezi (Kurşun, 2004; Yeşilbursa, 2004; Çetinsaya, 2006; Selçuk Duman, 2010), Filistin (Avcı, 2004), Mısır (Kızıltoprak, 2010; Kızıltoprak, 2010) ve Mağrip (Kavas, 2006) bölgelerinin idari ve siyasi tarihleri veya kent tarihlerine, Mısır'da Türk izleri (İhsanoğlu, 2006) ve Arap milliyetçiliğinin gelişimi (Kılınçkaya, 2004; Baktıaya, 2009) gibi kültürel ve entelektüel tarih konularına, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerine (Umar, 2003) dair çok sayıda monografi yayınlanmıştır. İran (Karadeniz, 2006; Cin, 2007; İpek, 2010) ve Afganistan (Şimşir, 2003) konulu çalışmaların da yeni eserlerle gelişerek devam ettiği görülmektedir. Gülsoy'un Osmanlı demiryolları incelemesi dâhil Ortadoğu geneline dair eserler de verilmiştir (Gülsoy, 2010; Sabit Duman, 2010).

Nihayet, 2010'larda eser sayısında gerçekleşen sıçramayla birlikte konu çeşitliliğinde de büyük bir artış meydana gelmiştir. Irak (Ceylan, 2011; Kılıç, 2011; Kurt, 2015; Atabey, 2020), Suriye (Çiçek, 2014), Lübnan (Çelik, 2014; Çelik, 2020; Özdağ, 2020), Filistin ve Siyonizm (Topkar, 2015; Tellioglu, 2015; Aydın, 2016; Alkan, 2017; Demirkol, 2017; Çakmak, 2020; Balcıoğlu ve Balcı, 2021; Bozkurt, 2021), Arap Yarımadası (Yeşilyurt, 2011; Güner, 2013), Mısır (Polat, 2015; Özkaya Sofu, 2015; Özkoç, 2015; Yazıcı, 2016; Özkaya Sofu, 2018; Polat, 2021) ve Mağrip (Tandoğan, 2013; Tandoğan, 2018) ile ilgili Osmanlı dönemi başta olmak üzere siyasi tarih, idari ve sosyo-ekonomik tarih, şehir tarihi, modernleşme tarihi ve askeri tarih (I. Dünya Savaşı) ile ilgili pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Modern Irak Devleti'ni (Bostancı, 2017), Bağdat Paketi'ni (Umar, 2013) ve Suudi Arabistan ile Türkiye'nin ilişkilerini (Bostancı, 2020) konu alan eserler de göze çarpmaktadır. Ayrıca daha genel olarak Ortadoğu'da Arap milliyetçiliği (Kireççi, 2013), Osmanlı/Türk-Arap ilişkileri (Polat, 2019; Çiçek, 2021), Osmanlı Hilafeti ve Araplar (Buzpınar, 2016) konulu çalışmalar da kaleme alınmıştır. İran hakkındaki araştırmalar da kayda değer bir gelişim göstermiştir. İran'ın siyasi, kültürel ve dini

tarihi hakkındaki müstakil çalışmalardan (Karadeniz, 2019a; Karadeniz, 2019b; Sarıkçıoğlu, 2020) başka Osmanlı-İran (Ateş, 2013; Sarıkçıoğlu, 2013) ve Rus-İran (Türker, 2020) ilişkileri, karşılaştırmalı Osmanlı-İran modernleşmesi (Celal Metin, 2011) ve I. Dünya Savaşı'nda İran (Barış Metin, 2012) gibi konularda eserler verilmiştir. Bunlara ilave olarak Osmanlı Ortadoğusu bütününde modernleşme süreçleri (Emrence, 2012), İngiltere ile nüfuz mücadelesi (Karaköse, 2018) ve Alman arkeolojik faaliyetleri (Özbozdağlı, 2020) gibi konularda da monografiler yayınlanmıştır.

Bölge ve Sahalar

Türk modern Ortadoğu tarihçilerinin 1930'lardan itibaren odaklandığı coğrafyalar arasında Ortadoğu geneli, bir bütün olarak Arap dünyası ve özel olarak Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Mağrip ülkeleri, Arap Yarımadası, Irak ve Basra Körfezi, İran ve Afganistan vardır. Ortadoğu genelini ilgilendiren monografilerin sayısı 10 iken bir bütün olarak Arap dünyasını ilgilendiren monografilerin sayısı 8'dir. Münferit araştırma bölgeleri arasında İran (12 monografi) ve Filistin (12) başı çekmekte, hemen ardından Mısır (11) ile Irak ve Basra Körfezi (10) gelmektedir. Bunları Mağrip (9) ve Suriye takip ederken Arap Yarımadası (4), Lübnan (3) ve Afganistan (3) konulu çalışmalar ise sayıca daha azdır.

Eser verilen sahalara ise siyasi tarih, idari ve sosyo-ekonomik tarih, askeri tarih, modernleşme tarihi, entelektüel tarih, kültür tarihi ve şehir tarihleridir. Sosyo-ekonomik tarih idari tarihle birlikte ele alınmış olup salt sosyal veya salt ekonomik tarih odaklı incelemelere rastlanmamaktadır. Açık arayla en fazla monografinin yayınlandığı alan, tahmin edilebileceği üzere siyasi tarihtir (42 monografi). Bunu idari ve sosyo-ekonomik tarih (15) ve modernleşme tarihi (9)² çalışmaları takip etmektedir. Entelektüel tarih (6) ve askeri tarih (6) de rağbet gören çalışma sahalara olmuştur. Şehir tarihi (5) ve kültür tarihi (4) ise daha geriden gelmektedir.

Kaynak ve Yöntemler

Türk modern Ortadoğu tarihçileri yoğun bir şekilde Osmanlı arşiv belgeleri ile (tahrirler, mühimme defterleri, şer'iyeye sicilleri, vakfiyeler, hattı hümayunlar, iradeler, Babıali evrakı, askeri vesikalar vs.) Batı arşiv kaynaklarını (merkezle temsilcilikler arasındaki diplomatik yazışmalar, konsolos raporları, Ortadoğu'da

² Elbette modern Ortadoğu hakkındaki daha pek çok eserde de modernleşme tarihi üzerinde durulmuş olmakla beraber mevcut çalışma çerçevesinde söz konusu kategoriye başlığında doğrudan modernlik ve modernleşme gibi kavramlara yer verenler veya demiryolu inşası gibi teknik modernleşme projelerini konu alanlar dâhil edilmiştir.

faaliyet gösteren çeşitli kurum ve kuruluşların evrakı vs.) kullanmışlardır. Birçoğuna İstanbul'daki TDV İSAM arşivinden erişilebilen Osmanlı şer'iyeye sicilleri hariç, yerel arşiv belgelerinden genellikle merkezi arşiv belgelerine göre daha az istifade edilmiştir. Ancak bu durum son dönem yapılan araştırmalarla değişme yoluna girmektedir. Bunlardan başka basılı vesika koleksiyonları, hatırat ve seyahatnameler de faydalanılan kaynak türlerindedir.²

Kullanılan yöntemlere gelince, eldeki kaynakların kaynak eleştirisine tabi tutulması ve içerdikleri verilerin taranıp ayıklanarak bir araya getirilmesi suretiyle tarihin “yeniden inşası”na dayanan, 19. yüzyıldan itibaren kurumsallaşmış bulunan pozitivist metodoloji, bölgenin modern tarihini çalışan Türk tarihçileri tarafından da titiz bir şekilde uygulanmıştır. Diğer yandan 20. yüzyılda geliştirilen, yeni edebiyat eleştirisi ve postmodernizm kaynaklı “dilsel dönemeç” gibi yaklaşımlardan esinlenen çalışmalara, Türkiye'deki diğer tarih alanlarında olduğu gibi pek rastlanmamaktadır.

Hedefler

Modern Ortadoğu tarihini çalışan Türk tarihçileri, bilhassa Osmanlıların Ortadoğu vilayetlerini nasıl idare ettiklerine, modernleşme ve merkezileşme çabaları çerçevesinde bölgedeki dönüşümlerde nasıl bir rol oynadıklarına, bölge nüfusuna karşı nasıl bir siyaset takip ettiklerine, Avrupa ülkelerinin artan müdahaleleri ve bölgede gelişen milliyetçi hareketler karşısında ne gibi politikalar izlediklerine ışık tutmayı hedeflemişlerdir. Bunu tamamlayacak şekilde, Arap nüfus çoğunluklu vilayetlerdeki muhtelif yerleşik ve göçebe gruplar ve onların ileri gelenlerinin Osmanlıların merkezileşme ve modernleşme politikalarını nasıl algıladığını da ortaya koymaya çalışmışlardır. Aynı zamanda, Kayalı, Çiçek ve Özkoç'un çalışmalarında görüldüğü üzere, söz konusu politikaların vilayetlerdeki nüfus ve siyasi-toplumsal gelişmeler ile karşılıklı etkileşim sonucu nasıl değişerek şekillendiğini de ortaya koymak amacını gütmüşlerdir (Kayalı, 2018, s. 14; Çiçek, 2021, ss. 30, 259-60; Özkoç, 2015, ss. 16, 202).

Türk Ortadoğu araştırmacılarının bir başka hedefi de 19. yüzyılda Ortadoğu'daki Osmanlı dış siyaseti ve diplomasisine ışık tutmak olmuştur. Bu hususta Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, 1882-1887* adlı eserinde, Osmanlı dış siyasetinin genellikle savaşlar tarihi olarak ele alınmış olduğuna dikkat çekmektedir. Mısır'ın işgali ve sömürgeleştirme çalışmaları sırasında Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaların çalışılması ise Osmanlıların “diplomasiyi nasıl, ne derece etkin ve ne kadar başarılı kullanabildiğini” görmeyi sağlayan bir vaka analizi niteliği taşıyacaktır (Kızıltoprak, 2010, ss. x-xi).

Osmanlı'nın son dağılma sürecindeki ve Osmanlı sonrasındaki Ortadoğu'yu çalışan Türk tarihçileri ise bölgedeki muhtelif ülke ve halklar ile Türkiye'nin 20. yüzyıldaki ilişkilerini araştırmaya yönelmişlerdir. Bu tarihçilerin eserlerinin önsözlerinde dile getirdikleri amaçlar arasında Batı tarihyazımından ziyade bizzat iki tarafın tarihçilerinin kaleme aldığı eserler yoluyla toplumların birbirlerini daha

iyi anlamalarını sağlamak, ikili sosyal ve kültürel ilişkileri geliştirmek, tarafları ilgilendiren ortak meselelere çözüm bulunmasına yardımcı olmak ve bölgedeki “rakiplerimizi” daha yakından tanımak vardır (Kürkçüoğlu, 1982, ss. iii, 251-52; Saray, 1999, ss. v-vi; Metin, 2011, s. 9). Bu bağlamda Kürkçüoğlu, Arap Ortadoğusu’na ilişkin Türkiye’de ilk yayınlanan monografilerden biri olan *Osmanlı Devleti’ne karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* adlı eserinin önsözünde şu satırlara yer vermektedir:

Türkler ve Araplar, ortak tarihlerini bizzat kendi araştırmalarından öğrendikleri ölçüde, karşılıklı olumsuz duyguların en azından yumuşayacağı tabiidir. Bu araştırmalar yapıldıkça, Araplar, Osmanlı yönetiminin, kendilerinin de ortak olduğu değişik bir yapı taşıdığını; belirli bir süre yakından tanıdıkları Avrupa sömürgeciliğinden farklılığını daha iyi görecektir. Türkler de —Atatürk’ün daha 1907’de gördüğü gibi— Arap bağımsızlığının kaçınılmaz olduğunu; kaldı ki, Arapların bu işte büyük devletlerin de oyununa geldiklerini; Şerif Hüseyin’in hareketinin bütün Arapların toplu bir başkaldırışı olmayıp, son ana kadar birçok Arap unsurunun Osmanlı Devleti’nin yanında kaldığını; ayrıca, Arap ayaklanmasının, Türklerin kendi millî ve çağdaş devletini kurmalarına giden gelişmeleri de hızlandırmış ve dolayısıyla katkıda bulunmuş sayılabileceğini anlayacaklardı... “Birbirini daha iyi anlama,” karşılıklı olumsuz duyguların temelinde yatan bütün konularda ve bilhassa Birinci Dünya Savaşı’ndaki Arap ayaklanması konusunda olmalıdır. Temeldeki çatlağın kapatılması, üzerinde kurulmakta olan dostluğu, belirli bir çerçeve içinde, daha sağlam ve kalıcı yapacaktır (Kürkçüoğlu, 1982, ss. 251-52).

Özgün Katkılar

Türk tarihçilerinin modern Ortadoğu tarihi hakkındaki bilimsel literatüre yaptığı özgün katkılar, yoğun bir şekilde bölgeye ilişkin Osmanlı arşiv belgelerini kullanmalarından ileri gelmektedir. Bu sayede ilk olarak Osmanlı perspektifinin daha netlikle ortaya konması mümkün olmuştur: Merkezi yönetim ile yerel makamların ürettiği belgeleri kullanan Türk araştırmacıları, bizzat Osmanlıların Arap beldelerine yönelik değerlendirme ve planlarının neler olduğu, uyguladıkları tedbirleri hangi amaçlarla aldıkları gibi önemli konulara ışık tutmuşlardır. Bu çerçevede cevap getirdikleri başlıca soruları, Çetinsaya, Irak örneğinde şu şekilde sıralamaktadır: “Merkez Irak vilayetlerini nasıl görüyordu; vilayetlerin durumunu ve sorunlarını nasıl algılıyordu; temel amaçları nelerdi; çözümleri nelerdi; bu hedeflere ulaşmaya çalışırken ve çözümleri uygularken karşılaştığı sorunlar nelerdi; Irak vilayetlerini yönetirken kriterleri ve tercihleri nelerdi?” (Çetinsaya, 2006, s. 2). Osmanlı İmparatorluğu’nun Ortadoğu’daki diğer vilayetleri için de Osmanlı arşivlerinden faydalanarak bu tür soruların irdelenmesi, Osmanlı perspektifini kavrayabilmeyi mümkün kılmıştır.

İkinci olarak, salt Batı’daki arşivlerin ve yerel kaynakların zaviyesinden bakıldığında Osmanlıların bu dönemde Ortadoğu’da artan Batı etkinliği karşısında

silikleşen, neredeyse görünmez hale gelen rolü (Kuşun, 1998, s. ix), Osmanlı arşivlerinin kullanımı sayesinde tarihsel resmin ortalarındaki yerine geri yerleştirilebilmiştir. Zira bir yandan Avrupa merkezci bakış açısı ve ağırlıkla Batı kaynaklarının kullanılması, bölgedeki Batı etkisinin —her ne kadar önem taşısa da— orantısız bir şekilde vurgulanmasına yol açmış ve bunun sonucu olarak da Ortadoğu’da modern dönemde gerçekleşen sosyo-ekonomik dönüşümler salt Batı etkisine atfedilmiş, söz konusu dönüşümleri açıklamak için asli önemde olan Osmanlı faktörü ihmale uğramıştır (Avcı, 2004, ss. 2-3; Ceylan, 2011, s. 10). Diğer yandan da yakın zamanlara kadar Arap tarihçileri arasında da Arap ülkelerinin tarihine dair Osmanlı kaynaklarını kullanmak konusunda Ceylan’ın deyişiyile “kronik bir gönülsüzlük” hâkim olmuş, bu tarihçiler yerel Arapça kaynakların Arap nüfus hakkında Osmanlı belgelerinden daha sahih bilgiler verdiğini savunmuşlardır (Ceylan, 2011, s. 6). Bu iki uca karşılık Türkiye’de ağırlıklı olarak Osmanlı belgelerine dayanarak yürütölen çalışmalar sayesinde Osmanlıların Ortadoğu’da merkezileşme ve modernleşme yolunda hangi hamleleri nasıl planlayıp hayata geçirdikleri, bu hamleleriyle ilerideki Ortadoğu devletlerinin kurumsal temellerinin atılmasına nasıl katkıda buldukları gibi kritik sorulara ışık tutulması mümkün olmuştur.

Nitekim Ceylan *The Ottoman Origins of Modern Iraq* adlı eserinde modern Irak’ın kökenlerinin Osmanlı’nın Irak vilayetlerindeki hâkimiyetinde aranması gerektiğini vurgularken (Ceylan, 2011, s. 224) Kurt da *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum, 1908-1914* adlı çalışmasında “II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı-Arap vilayetlerini incelemek, modern Arap devletlerinin oluşumu ve iç dinamiklerini anlamak adına bir zarurettir” tespitinde bulunmaktadır (Kurt, 2015, ss. 16-17). Keza Akarlı’nın gösterdiği üzere, Osmanlı devlet adamları ve yerel makamlarının Cebel-i Lübnan’daki devlet kurumlarını ve siyasi gelenekleri şekillendirmekte Avrupa kaynaklarına dayalı eserlerin kabul ettiğinden çok daha önemli bir rol oynamış oldukları, ancak Osmanlı belgeleri incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Üstelik Akarlı’nın deyişiyile “çıkarcı, mezhepçi ve bölücü” bir nitelik taşıyan Avrupa müdahalelerinin tersine, Osmanlıların oynadığı rolün çeşitli bölge, zümre ve gruplar arasındaki ihtilafları uzlaştıracak istikrarlı bir yönetim düzeni kurulmasına yönelik olduğu da belgelerden anlaşılmaktadır (Akarlı, 1993, s. 189).

Buna koşut olarak, Osmanlı belgelerinin kullanımı sayesinde Ortadoğu’da meskûn halkların salt Batı nüfuzuna ve Batı kaynaklı modernleşme süreçlerine maruz, edilgen bir görünümünden sıyrılmasına da katkıda bulunulmuştur. Akarlı’nın Lübnan özelinde işaret ettiği üzere, Batıların faaliyetleri ve nüfuzu kuşkusuz Osmanlı Ortadoğusu’nun modern tarihinde önemli bir rol oynamış olsa da “Bir halkın tarihini onun üzerindeki dış etkilere indirgeme eğiliminde olan anlatımlar, kısmi ve yanıltıcı kalmaya mahkûmdur.” Dolayısıyla Osmanlı arşivlerindeki belgelerden hareket eden Akarlı gibi Türk tarihçilerinin ortaya koyduğu çalışmalar, “ağırlıklı olarak Batılı kaynaklara dayanan ve tarihsel gelişimin başlıca etkenleri olarak Batı etkisini, faaliyetlerini ve çıkarlarını vurgulayan” mevcut literatürü dengeleyici bir rol oynamıştır (Akarlı, 1993, ss. 2-3). Bu sayede yalnız bölgenin “Batılaşmasına” odaklanılmamış, Arap nüfusun kendi coğrafi ve kültürel bağlamında değerlendirilmesi de mümkün olmuştur.

Ağırlıkla Osmanlı belgelerini kullanan Türk tarihçilerinin modern Ortadoğu hakkındaki tarih literatürüne getirdiği bir başka katkı da Arap milliyetçiliğinden Mısır modernleşmesine uzanan bir dizi konuyu Osmanlı bağlamı içine yerleştirmeleri ve bu sayede daha iyi kavranmasını mümkün kılmalarıdır. Bu bağlamda Kayalı, Osmanlı ve Arap çalışmalarının kendi zamanına gelinceye dek kesin ve ideolojik bir ayrıma tabi tutularak farklı kompartımanlarda çalışıldığına dikkat çeker ve Araplar arasındaki milliyetçi akımların doğuşunu, Arap beldelerine dair Osmanlı belgelerinden faydalanarak İmparatorluk bağlamına oturtma ihtiyacını vurgular (Kayalı, 2018, ss. 14-15). Özkoç da Mısır modernleşmesinin Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle başladığı görüşünün, literatüre uzun süre hâkim olduğuna dikkat çektikten sonra şu tespitlerde bulunur:

Oysa, Mısır modernleşmesi, kendi iç dinamikleri ihmal edilmeksizin Batı etkisinin yanı sıra Osmanlı modernleşmesiyle karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmalıdır. Dolayısıyla, temel analiz birimi Mısır'ın 19. yüzyıl boyunca içerisinde yer aldığı "Osmanlı dünyası" olmalıdır... Mısır'da ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı'nın Mısır'ı hıdivlik yönetimi altında yeniden düzenlediği ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıdan bağımsız değildir... Mısır modernleşmesinin Osmanlı kültürel yapısından kaynaklanan ve etkilenen doğasının vurgulanması, Fransız ve İngiliz etkisine ilişkin yapılan "abartılı" yorumların aşılması açısından oldukça önemlidir (Özkoç, 2015, ss. 16, 25, 201).

Elbette yurtdışında da Albert Hourani, Jane Hathaway, Ehud Toledano ve Khaled Fahmy gibi Arap beldelerinin modernleşme sürecini çalışırken Osmanlı bağlamını ve merkez-çevre ilişkilerini dikkate almanın lüzumuna işaret etmiş, kendi çalışmalarında da bunu bizzat gerçekleştirmiş değerli tarihçiler mevcuttur (İhsanoğlu, 2006, ss. xviii, xxvi; Özkoç, 2015, s. 26). Diğer yandan arşiv olanaklarına yerinde erişebilmeleri ve anadil gibi avantajların da yardımıyla, Türk tarihçileri de modern Ortadoğu'nun Osmanlı İmparatorluğu bağlamında değerlendirilerek daha iyi kavranmasına kendi paylarına önemli katkılarda bulunabilmişlerdir.

Nihayet, modern Ortadoğu'ya ilişkin genel bilgi hazinesi bakımından da Türk tarihçileri Osmanlı arşivlerinden hareketle özgün katkılar getirmişlerdir. Tahripler, şer'iyye sicilleri ve vakfiyeler gibi Osmanlı belgeleri birbirini tamamlayıcı bir şekilde kullanılarak Ortadoğu'daki Osmanlı vilayetlerinin sosyo-ekonomik hayatı hakkında önemli yeni bilgilerin literatüre kazandırılması mümkün olmuştur. Akarlı'nın işaret ettiği gibi, belgelerden vilayetlerin tarihiyle ilgili bir dizi değişik konuda hem sayı hem nitelik açısından zengin veriler elde edilebilmektedir: "Dini ve kültürel hayat, göç, kaçak ticaret, memurların davranışlarıyla ilgili şikâyetler, aile ve köy içi ihtilaflar, toprak ve su anlaşmazlıkları, bayındırlık ve iletişim..." (Akarlı, 1993, s. 3). Keza Avcı'nın Kudüs özelinde belirttiği gibi, Ortadoğu kentlerinin modern tarihi hakkında da alt yapı inşaatları, yeni yapılara verilen izinler, güvenlik ve halk sağlığı ile ilgili tedbirler dâhil pek çok mevzuda Osmanlı belgeleri değerli bilgiler sağlamaktadır (Avcı, 2006, s. 12). Çiçek'in işaret ettiği üzere, bölgedeki bedeviler gibi göçebe grupların tarihi hakkında da Osmanlı belgeleri önemli veriler içermektedir. Osmanlı yönetiminin göçebe nüfusa karşı politikaları, aşiretlerin yerel makamlar, tüccarlar,

köylüler ve arazi sahipleriyle ilişkileri, bedevilerin mahkemelerdeki şikâyetlerinin ortaya koyduğu görüş açıları gibi pek çok yeni bilginin literatüre kazandırılması, Osmanlı belgeleri sayesinde mümkün olmuştur (Çiçek, 2021, s. 34).

Türk tarihçileri, aynı zamanda yurtdışında fazla çalışılmamış olan, Irak'ın özellikle Musul dışındaki vilayetleri gibi bölgelerin modern dönem tarihinin aydınlatılmasına da katkıda bulunmuşlardır (Ceylan, 2011, ss. 2, 5, 8; Kurt, 2015, ss. 22-23). Çetinsaya'nın II. Abdülhamit döneminde Irak'a yönelik Osmanlı politikalarını konu edinen kitabı, Ceylan'ın Tanzimat döneminde Osmanlı Irakı'nda gerçekleşen merkezileşme ve modernleşme süreçleri hakkındaki çalışması ve Kurt'un Osmanlı döneminde Basra kenti konulu eseri, bu örnekler arasında yer almaktadır (Çetinsaya, 2006; Ceylan, 2011; Kurt, 2015). Irak ve yöresi hakkındaki bu çalışmalara Kurşun'un Basra Körfezi'ndeki Osmanlı-İngiliz rekabetine dair, Batı'da yayınlanmış çalışmalardan farklı olarak ağırlıkla Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanan monografisi de eklenmelidir (Kurşun, 2004).

Zorluk ve Sınırlılıklar

Yukarıda gördüğümüz gibi, uzun bir süre boyunca Osmanlı arşivlerinin tasnif sürecinde bulunması, modern Ortadoğu'yla ilgili kimi konuların "sakıncalı" görülmesi, 1914'ten sonraki dönemin belgelerine erişim izni verilmemesi, 2000'li yıllara dek modern Ortadoğu tarihçilerinin karşılaştığı önemli zorluklar arasındaydı. Her ne kadar 2000'lerin başları itibariyle bu zorluk büyük oranda aşılmış olsa da hâlâ tasnifi bekleyen birçok belge ve fon varlığını sürdürmüştür. Sözelimi, 2010'ların başlarında bile Mısır dâhil Afrika'daki Osmanlı topraklarına ilişkin belgelerin ancak çok az bir kısmı gün yüzüne çıkartılabilmmişti ve Hariciye Siyasiye fonunun tasnifi tamamlanabilmiş değildi (Tandoğan, 2013, s. 3).

Erişilebilir durumda olan ve Ortadoğu'yu çalışan Türk tarihçileri tarafından yoğun bir şekilde başvurulmuş Osmanlı belgelerinin kullanımında da kimi güçlükler söz konusudur ve bazı konularda yetersiz kalabilmektedirler. Kurşun'un işaret ettiği üzere, Necid ve Ahsa gibi kimi bölgelerle ilgili belgeler pek çok fonda dağılmış halde bulunmakta, dahası bu belgeleri yazan ve okuyan makamlar ele alınan konuların arka planına aşına oldukları için muhtasar bir nitelik arz etmektedirler. Bu nedenle içerdikleri bilginin çıkarsanabilmesi için yüzlerce başka belge ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeleri gerekmektedir (Kurşun, 1998, s. x). Konular bağlamında da yerel eşrafın (merkezle ilişkilerinden ayrı olarak) kendi arasındaki denge ve ilişkiler gibi hususlar söz konusu olduğunda Osmanlı arşivleri yeterince bilgi vermemekte, Batı ülkelerinin arşivleri ile yerel arşivlere başvurma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır (Kurşun, 1998, s. ix; Kurt, 2015, s. 25).

Bu noktada modern Ortadoğu araştırmacılarının karşısına bir diğer zorluk çıkmaktadır: Eski Osmanlı vilayetlerindeki yerel arşivlerin de uygun bir şekilde tasniflenip araştırmacıların kullanımına sunulmuş olmaması, erişimin çeşitli resmi kısıtlamalara maruz bulunabilmesi. Sözelimi Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, Libya arşivlerini 2006'da yapılan bir sözleşme çerçevesinde

yapılandırmaya başlamış ise de 2011’de çıkan iç savaşla süreç yarıda kaldığından bu arşivler 2010’larda dahi araştırmacıların kullanımına uygun bir şekilde tasnif edilmiş ve fon kodlarıyla erişime sunulmuş değildi. Erişilebilen vesikalardan da görüntü alma imkânları son derece kısıtlıydı (Özdağ, 2020, ss. xii, xvii-xviii). Bundan daha büyük bir zorluk da yerel kaynakların savaş ve işgal gibi durumlardan dolayı erişilemez, hatta tahribata uğramış olmasıdır. Örneğin, Basra şer’iyye sicillerinin tek nüshası 2003’teki Amerikan işgali sırasında yanıp kül olmuştur. Keza Bağdat ve diğer kentlerin sicilleri de çoğunlukla erişilemez durumdadır. Yerel gazetelerin bulunduğu Bağdat ve Basra kütüphaneleri kapalıdır (Kurt, 2015, s. 26; Ceylan, 2011, s. 10). Bu durumda, Bağdat’taki Irak Ulusal Müzesi’nin yağmalanmasına göz yumulması örneğinde de görüldüğü üzere, işgalci güçlerin geçmişten kalma mirası silerek toplumsal bellek ve kimliği aşındırma gayretlerinin de rol oynadığı ileri sürülebilir.

Kaynaklarla ilgili olarak Kurt’un işaret ettiği, daha derinlerde yatan bir sorun da özellikle Irak’ın güneyi gibi bölgelerde okuryazarlığın ve yazılı kültürün çok az gelişmiş ve aşiret reisleri ile eşrafın baskısı altındaki bireylerin ifade imkânlarının her hâlükârda kısıtlanmış olmasıdır. Bu da Ortadoğu’da günlükler ve hatırat gibi halkın çeşitli kesimlerinin bakış açısını yansıtan kaynak türlerinin sayıca sınırlı olduğu anlamına gelmektedir. Neticede bölge halkının Osmanlı politikalarına nasıl bir tepki gösterdiğini anlamak zorlaşmaktadır (Kurt, 2015, s. 18).

Bu gibi nedenlerle, modern Ortadoğu hakkındaki kimi eserlerde yerel kaynak ve arşivlere başvurulamamış olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 20. yüzyıldaki Suriye, Filistin ve Irak tarihini veya Türkiye-Suriye, Türkiye-Afganistan, Türkiye-İran veya Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerini konu edinen bazı çalışmalarda, bu ülkelerin arşivlerinden herhangi bir belgeye yer verilmediği gözlemlenmektedir. İran tarihi hakkında eserlerde de genellikle 20. yüzyıl öncesi için dahi yerel arşiv kaynaklarının kullanılmadığı görülmektedir. Aynı durum Mısır tarihiyle ilgili, salt merkezi Osmanlı arşivlerini kullanan bazı eserlerde de söz konusudur.

Modern Ortadoğu tarihine ilişkin kimi monografilerde rastlanan başka tür bir sınırlılık da analitik, problematiklere dayanan bir yaklaşımın eksikliğidir. Kimi eserlerde kısa bir önsözün ardından genel tarihsel-coğrafi arka plan bilgisi içeren bir giriş bölümü yer almaktadır. Eserin mevcut literatüre ne gibi bir katkı getirme amacında olduğu, temel problematiği ve araştırma soruları, kaynakları ve metodolojisi konusunda bilgi verilmemektedir. Gövde kısmında da problematik ve araştırma sorularına cevap bulmaya yönelik analitik bir yaklaşımdan ziyade belgelerin sunduğu bilgilerin kategorize edilerek aktarılmasına yönelik bir yöntem izlenmektedir. Keza sonuç bölümleri de eserin ana bulgularını ve bunların ima ettiği çıkarımları tartışmaktan ziyade kısa bir özet veya ele alınan dönemden sonraki gelişmeleri içeren bir sonsöz niteliğini taşımaktadır. Ancak son yıllarda bu tür örneklerin azalma eğiliminde olduğu da not edilmelidir.

Türkiye’deki modern Ortadoğu tarihçiliğinde gözlemlenen bir diğer eksiklik de alana dair uluslararası literatürün yeterince dikkate alınmamasıdır. Yurtdışında Ortadoğu üzerine yazılan eserlerde tartışılan güncel konular, bu tartışmalar

bağlamında ortaya konan argümanlar ülkemizde kaleme alınan eserlerin hatırı sayılır bir kısmında yansımaları bulmamakta, bu argümanlara karşı eleştirel veya destekleyici herhangi bir pozisyon geliştirilmemektedir. Örneğin Ernst Dawn, Hasan Kayalı ve Joshua Teitelbaum gibi tarihçilerin yayınlarında Şerif Hüseyin isyanının genel bir Arap isyanı olmadığı gerekçeleriyle ortaya konduğu halde (Dawn, 1973; Kayalı; 1997; Teitelbaum, 2001) bu yöndeki argümanlar kimi yerli eserlerde tartışma konusu dahi yapılmadan, sadece yok sayılarak “Osmanlıya karşı Arap ihaneti” söylemine devam edilebilmektedir. Bu durum da analitik yaklaşımın yukarıda değinilen eksikliğiyle ilişkilidir. Problematik ve argümanlara dayalı bir metodolojinin daha çok eserde yer bulması uluslararası literatürdeki tartışmalara ilgiyi geliştireceği gibi söz konusu tartışmalara iştirak edilip onlara cevaben yeni argümanlar geliştirilmesi de Türk Ortadoğu tarihçiliğinin analitik yönünü pekiştirecektir.

Sonuç

İncelemenin gösterdiği üzere, Türk modern Ortadoğu tarihçiliği bir kısım Ortadoğu ülkesinin Sovyet Bloğuna daha yakın durduğu Soğuk Savaş'ın sona ermesi, bölge ülkeleriyle aradaki psikolojik ve ideolojik mesafenin aşılmasıyla yakın ilişkiler kurulması, Osmanlı arşivlerinin büyük bölümünün tasniflenerek sayısal ortamdaki erişilebilir hale gelmesi ve üniversite ve araştırmacı sayısında büyük artış gerçekleşmesi gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle 2000'li yıllardan itibaren büyük bir atılım göstermiştir. Bölgenin modern tarihini çalışan Türk tarihçileri, Osmanlı arşivlerine dayanarak İmparatorluğun Arap nüfuslu vilayetlerinin tarihinin çeşitli yönleriyle aydınlatılmasına katkıda bulunmuş, Osmanlı merkezleşme-modernleşme politikalarının sonuçlarına ve yerel nüfus ile Osmanlı idaresi arasındaki etkileşimlere ışık tutmuşlardır. Ortadoğu'da günümüzde yaşanan sorunların tarihsel kökenlerini araştırmış, bölgenin bugününü daha iyi anlamamızı sağlayacak bilgileri ortaya koymuşlardır. Osmanlı idaresinin ve bölge halklarının Batı etkisine maruz edilgen özneler görünümünden sıyrılması ve bölgenin bugünkü halinin şekillenmesinde oynadıkları etkin rolün belirginleşmesi yönünde de çaba göstermişlerdir.

Bu katkılara ulaşılması kolay olmamış; Ortadoğu'yla ilgili kimi konuların ideolojik bakımdan hassas veya sakıncalı bulunması, Osmanlı arşivlerinin tasnifinin uzun süre tamamlanamaması, son dönemlerin belgelerine erişilememesi gibi sorunlar Türk modern Ortadoğu tarihçilerinin önünde uzun süre boyunca engel oluşturmuştur. Bugün bu engeller büyük oranda aşılmış olsa dahi eski Osmanlı vilayetlerindeki arşivlerde araştırma yaparken karşılaşılan sorunlar hâlâ devam etmektedir. Kısmen de bu sebeple, son dönemlere dek yayınlanan eserlerde söz konusu arşivlerden gerektiği kadar yararlanılamamış olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca betimselden ziyade analitik bir yaklaşım da henüz tam olarak benimsenmemiş olup güncel uluslararası literatürde tartışılan konular, bu tartışmalar bağlamında ortaya konan argümanlar kimi eserlerde eleştiri amacıyla dahi yeterince dikkate alınmamaktadır.

Söz konusu sıkıntılara rağmen, Türk araştırmacıların yurtdışındaki benzer çabalarla koşut olarak modern Ortadoğu tarihyazımına getirdiği katkılar sayesinde, bölge tarihinin Osmanlı rolü ve perspektifini de içeren daha bütüncül bir resmine ulaşılması mümkün olmuştur. Bundan sonra, bölgenin modern dönem tarihinin salt Batı'nın önderliğinde gerçekleşen bir dönüşümün hikâyesi olarak anlatılması, sona ermesine dahi, bilimsel geçerliliğini büyük oranda yitirecektir. Aynı zamanda, modern Ortadoğu devletlerinin şekillenmesinde Osmanlı mirasının rolü ve gerek kurumlar gerek de kadrolar açısından bu mirasla süreklilikleri de ortaya konmuş olduğundan, Osmanlı sonrası Ortadoğu tarihinin salt Batı tarafından kurulmuş ayrı ayrı ulus devletlerin tarihi olarak nakledilmesi de zorlaşacaktır.

Monografilere dayanan bu çalışma, bir kuşbakışı değerlendirme mahiyetini taşımaktadır. Türkiye'de modern Ortadoğu tarihçiliğinin gelişimini daha detaylı olarak ortaya koymak ve Cumhuriyet döneminin siyasal, toplumsal ve kültürel gelişmeleriyle ilişkilendirmek için Türk tarihçileri tarafından üretilen Ortadoğu tarihi konulu tez, makale ve derleme kitap türlerindeki çalışmaları, ayrıca Ortadoğu araştırmalarına odaklanan Türk akademik dergilerini ve kuruluşlarını da mercek altına alacak yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Açıkalın, Mehmet Cevat. (1934). *Afganistan*. Ankara: [yayınevi belirtilmemiş].
- Akarlı, Engin D. (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. Berkeley: University of California Press.
- Alkan, Necati. (2017). *Ortadoğu'da Casuslar Savaşı: Nili*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Altundağ, Şinasi. (1945). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, 1831-1841*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Armaoğlu, Fahir. (1989). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Atabey, Figen. (2020). *Kutü'l-Amare'den Mütareke'ye Irak Cephesi (1914-1918)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Ateş, Sabri. (2013). *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*. Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Ateş, Sabri. (2020). *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak, 1843-1914* (Devrim Kaya, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Avcı, Yasemin. (2004). *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs, 1890-1914*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Aydın, Ali İhsan. (2016). *Osmanlı Filistininde Bir Sancak: Akka*, İstanbul: Taş Mektep Yayınları ve ORDAF.
- Baktıaya, Adil. (2009). *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*. İstanbul: Bengi.

- Balciođlu, Mustafa ve Balcı, Sezai. (2021). *Rotschildler ve Osmanlı İmparatorluğu: İlk Kez Yayınlanan Belgelerle*. Ankara: Erguvani Yayınları.
- Bostancı, Mustafa. (2017). *Irak'ta Monarşinin Sonu (1958 Irak İhtilali)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bostancı, Mustafa. (2020). *Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bozkurt, Celil. (2021). *İmparatorluğu Yıkan Örgüt: Nili*. İstanbul: Ötüken. Buzpınar, Tufan. (2016). *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ceylan, Ebubekir. (2011). *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth Century Middle East*. New York: I.B. Tauris.
- Ceylan, Ebubekir. (2022). *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri* (Kemal Koçak, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Cin, Barış. (2007). *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çakmak, Abdullah. (2020). *19. Yüzyılın Başlarında Kudüs*. İstanbul: İlem. Çaycı, Abdurrahman. (1963). *La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çaycı, Abdurrahman. (1992). *La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)* (2. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu. Çaycı, Abdurrahman. (1970). *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, Kürşat. (2014). *Osmanlı Hâkimiyetinde Sayda (1838 -1918)*. Ankara: Data Yayınları.
- Çelik, Kürşat. (2020). *Trablusşam Vakıfları (1840-1877)*. İstanbul: Sonçağ Akademi. Çetinsaya, Gökhan. (2006). *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London: Routledge.
- Çetinsaya, Gökhan. (2020). *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi* (Zehra Savan, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Çiçek, M. Talha. (2012a). The Impact of Sharif Hussein's Revolt on the Nation-Building Processes of Turks and Arabs. *Journal of Academic Approaches*, 3 (2), 98-111.
- Çiçek, M. Talha. (2012b). Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve "Arap İhaneti." *Dîvân*, 17 (32), 169-188.
- Çiçek, M. Talha. (2014). *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914-1917*. London: Routledge.
- Çiçek, M. Talha. (2020a). *Cemal Paşa Suriye'de: Birinci Dünya Savaşı Yılları* (Fatih Sel, Çev.). İstanbul: Kronik.

- Çiçek, M. Talha. (2020b). Relocating the Arabs in Turkish Historiography: A Review of the Book Series *Arap Gözüyle Osmanlı*. *Archív Orientální*, 88 (3), 605-611.
- Çiçek, M. Talha. (2021). *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dawn, C. Ernst. (1973). *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of the Arab Nationalism*. Urbana: University of Illinois Press.
- Demirkol, Erdem. (2017). *Kudüs ve II. Abdülhamid*. İstanbul: Taş Mektep Yayınları ve ORDAF.
- Duman, Sabit. (2010). *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Duman, Selçuk. (2010). *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Emrence, Cem. (2012). *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy and the Islamic State*. New York: I.B. Tauris.
- Emrence, Cem. (2016). *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek* (Gül Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göksun, Yenal. Suriye Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı. Ahmet Şimşek (Ed.), *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum* (ss. 491-503). Ankara: Pegem Akademi.
- Gülsoy, Ufuk. (1994). *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Gülsoy, Ufuk. (2010). *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*. İstanbul: Timaş.
- Güner, Selda. (2013). *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. (2006). *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmet Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme*. İstanbul: IRCICA.
- İlter, Aziz Samih. (1936-37). *Şimalî Afrikada Türkler*. İstanbul: Vakıf Gazete-Matbaa Kütüphanesi.
- İpek, Yasin. (2010). *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı, Bâbîlik ve Bahâîlik*. İstanbul: Ekim.
- Karadeniz, Yılmaz. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış.
- Karadeniz, Yılmaz. (2019a). *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdarî, Askerî, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karadeniz, Yılmaz. (2019b). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karaköse, Hasan. (2018). *Orta Doğu'da Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1876-1918 Yılları Arası)*. İstanbul: Nobel.

- Karal, Enver Ziya. (1938). *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Karasapan, Celâl Tefvik. (1942). *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası.
- Karasapan, Celâl Tefvik. (1960). *Libya: Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*. Ankara: Resimli Posta Matbaası.
- Kartın, Cengiz. (2013). "Batılı Seyyahların Gözüyle Doğu." *Türk Yurdu*, (310), 214-226.
- Kavas, Ahmet. (2006). *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. İstanbul: Tasam Yayınları.
- Kayalı, Hasan. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Los Angeles: University of California Press.
- Kayalı, Hasan. (2018). *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918* (Türkan Yöney, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Kılıç, Remzi. (2011). *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye: Tarihi Coğrafyası, XIX Yüzyılda İdari Yapısı*. İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık.
- Kılınçkaya, Mehmet Derviş. (2004). *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kızıltoprak, Süleyman. (2010a). *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, 1882-1887*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kızıltoprak, Süleyman. (2010b). *Mehmet Ali Paşa'dan 2. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*. İstanbul: TBBD Yayınları, 2010.
- Kireççi, M. Akif. (2013). *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kuran, Ercüment. (1957). *Cezayirin Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kurşun, Zekeriya. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Kurşun, Zekeriya. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurşun, Zekeriya. (2004). *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar, 1871-1916*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurt, Burcu. (2015). *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum, 1908-1914*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ömer E. (1972). *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası, 1945-1970*. Ankara: Sevinç Matbaası.

- Kürkçüoğlu, Ömer E. (1982). *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908-1918*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Marufoğlu, Sinan. (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914*. İstanbul: Eren.
- Metin, Barış. (2012). *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Metin, Celal. (2011). *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Öke, Mim Kemal. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Öke, Mim Kemal. (2018). *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923) (Genişletilmiş Yeni Basım)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öke, Mim Kemal. (1987). *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öke, Mim Kemal. (1992). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926 (Genişletilmiş Yeni Basım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Özbozdağlı, Özer. (2020). *Ortadoğu'nun Yağmalanan Hafızası: Almanların Ortadoğu'da Arkeolojik Faaliyetleri (1890-1914)*. İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık.
- Özdağ, Abdullah. (2020). *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkaya Sofu, Sevda. (2015). *19. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Bir Rekabet Unsuru: Süveyş Kanalı (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özkaya Sofu, Sevda. *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*. İstanbul: Kesit Yayınevi.
- Özkoç, Özge. (2008). *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği.
- Özkoç, Özge. (2015). *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özyüksel, Murat. (1988). *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*. İstanbul: Arba.
- Özyüksel, Murat. (2000). *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Polat, Ü. Gülsüm. (2015). *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Polat, Ü. Gülsüm. (2021). *I. Dünya Savaşı'nda Kanal Harekatları (Hazırlık-Harekat-Netice)*. İstanbul: Selenge Yayınları.

- Saray, Mehmet. (1981). *Dünden Bugüne Afganistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- Saray, Mehmet. (1987). *Afganistan ve Türkler* (Genişletilmiş Yeni Basım). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Saray, Mehmet. (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıkcıoğlu, Melike. (2013). *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sarıkcıoğlu, Melike. (2020). *Ondokuzuncu ve Yirminci Yüzyıl Başlarında İran'da Eğitim Reformları (Kaçarlar Dönemi)*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Şimşir, Bilal N. (2003). *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: ASAM.
- Şimşir, Bilal N. (2019). *Atatürk ve Afganistan* (2. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tandoğan, Muhammed. (2013). *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tandoğan, Muhammed. (2018). *Büyük Sahra'da Son Osmanlı Tebaası: Tevarikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Teitelbaum, Joshua. (2001). *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia*. London: Hurst.
- Tellioğlu, Ömer. (2015). *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Topkar, Kevser. (2015). *Templer ve Yahudiler: Osmanlı Filistininde Alman Kolonileri (1869-1917)*. İstanbul: Taş Mektep Yayınları ve ORDAF.
- Türker, Özgür. (2020). *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi, 1779-1813*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Umar, Ömer Osman. (2003). *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi.
- Umar, Ömer Osman. (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.
- Umar, Ömer Osman. (2013). *Bağdat Paktı*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yazıcı, Sinan. (2016). *19. Yüzyılda Mısır'da Devletin İnşası: Osmanlı Cihan Devletinden Modern Dünya Sistemine*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE).
- Yeşilbursa, Behçet Kemal. (2004). *The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-59*. London: Routledge.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal. (2019). *Bağdat Paktı: İngiltere ile Amerika'nın Ortadoğu Savunma Politikaları, 1950-1959* (Nur Nirven, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Yeşilyurt, Yahya. (2011). *Yemen: Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.